

Л. Д. ЯКУБОВА (Київ)

Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20— 30-ті роки): коренізація і денаціоналізація

Особливості національно-культурного розвитку етнічних меншин України давно вже перебувають у центрі уваги як окремих дослідників, так і наукових, почасти урядових і громадських установ. Зокрема, досить плідно в цій галузі більш як 15 років працює Б. В. Чирко. Актуальні й новітні розвідки з проблематики здійснюють співробітники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інституту соціології НАН України, а також різноманітні суспільні організації, зокрема, такі як Міжнародна асоціація іудаїки й єврейської культури, Спілка мусульман України, Спілка греків України та ін.

Разом з тим слід зазначити, що більшість авторів донедавна звертали в основному увагу лише на суто культурницькі характеристики проблеми: дані про кількість учбових і культурних закладів, розвиток видавничої діяльності, лікнепів тощо. Такий підхід був зумовлений майже повною відсутністю в науковому обігу фактичного матеріалу з проблематики. Лише останнім часом перед дослідниками виникли можливості розкрити блок питань національно-культурних процесів в Україні за часів так званої політики коренізації. - • Чому в усі періоди запровадження політики коренізації в Україні зустрічало опір як з боку певних державних структур, так і з боку етнічних груп, стосовно яких ця політика здійснювалася? Чому дана політика, незважаючи на радикальні методи її запровадження, буксувала? В чому полягають причини згортання політики коренізації в Україні? та ін.

Автор даної статті ставить за мету розглянути особливості національно-культурного життя етнічних меншин¹ України в середині 20-х — в 30-ті рр.

Національний склад України поступово формувався протягом усієї історії, періодами залишаючись статим, періодами ж, навпаки, зазнавав суттєвих змін. Якщо на початок 20-х років центральні території країни в основному зберегли етнічну однорідність, що стало базою оформлення ядра української нації, то периферійні регіони, зазнаючи як впливу суміжних держав, так і специфічних історико-культурних обставин, перетворилися на регіони з самобутнім етнічним обличчям. Якщо ми подивимося на карту етнічного складу України, розроблену В. Кубійовичем², то побачимо, що прикордонні території України виглядають як окремі регіони, де мешкає безліч національностей. Це були регіони активних міжетнічних контактів, де відбувалися взаємовплив, збагачення культур різних народів. Так звані "національні меншини" не лише надавали специфіки прикордонню, а й становили неабияку частину економічної бази країни загалом, відігравали відчутну роль у культурному житті України.

За переписом 1926 р., загальна чисельність населення УСРР становила 28 711 961 чол., з них росіяни налічувалося 2 291 786, євреїв — 1 375 045, поляків — 392 301, німців — 374 784, греків — 104 666, болгар — 100 506, молдаван -- 83 711 (без АМСРР), білорусів -- 28 052, чехів - 12 358, вірмен — 8 859, татар — 9 779, інших — 51 388, а загалом - 5 107 331 чол. неукраїнської людності, що становило близько 18 % населення України³.

Що ж до питомої ваги окремих етносів всередині групи етнічних меншостей, то вона була такою: росіяни становили 44,9 %, євреї - - 28, поляки — 7,7, німці - 7,4, молдавани -- 5,4, греки — 2,1, болгары - 2,0, білоруси — 0,7 %⁴. Як бачимо, кількісно переважати росіяни.

Проте незначна, здавалося б, питома вага нечисельних національностей не характеризує повною мірою особливостей етнічної ситуації в Україні.

В 20— 30-ті роки Україна була складовою частиною СРСР. Причому росіяни України становили лише 4 % загальної чисельності в СРСР, а от євреї -- 52 %, поляки -- 48 %, німці — 40 % (кількість німців України навіть дещо перевищувала чисельність німецької людності Автономної Радянської Республіки Німців Поволжя), греки — 30 %, молдавани — 82 % (разом з АМРСР), чехи - 75 %⁵.

Україна, таким чином, була однією з найбільш строкатих щодо національного складу республік, до того ж цю строкатість становили здебільшого некорінні етнічні групи. За винятком поляків, молдаван та почасти росіян, які подекуди були автохтонним населенням, етнічні групи на території України опинилися головним чином у XVII— XIX ст. завдяки протекціонізму з боку уряду Російської імперії. Еміграція їх у країну була підготовлена і проведена урядовими організаціями, а тому вони розміщувалися на терені республіки компактними масами, що полегшувало й зумовлювало збереження ними своїх національно-культурних особливостей.

Підґрунтям суперечливості й складності перебігу культурних процесів у середовищі етнічних меншин, яке існувало до революції, та залишалося в радянський час, були особливості соціального складу етнічних меншин. За відомостями Центральної комісії у справах національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК, у 1926 р. питома вага міського населення серед українців становила 9,6 %, росіян — 50,9, євреїв — 74,1, німців — 6,8, поляків — 19,7, молдаван — 5,2, греків — 10,8, болгар — 2,6, чехів — 21,9, білорусів — 6,3, вірмен і татар — 100 %⁶. Таким чином, за винятком дисперсних етнічних груп: росіян, євреїв, чехів, поляків, вірмен і татар, етнічні меншини України становили собою переважно селянські етнічні групи. Причому практично в усіх з них (лише у греків різниця сягала 1,2 %) питома вага міського населення була значно меншою за питому вагу міських жителів у середовищі українського етносу. Цебто, найчисельніші етнічні групи, які компактно мешкали в Україні, — євреї, німці, молдавани, греки, болгар, незважаючи на тривалий історичний шлях соціально-економічного розвитку, що вони його пройшли в країні з моменту переселення аж до 1917 р., майже не зазнали відчутної стратифікації⁷.

Таким чином, розвиток національних груп до 1917 р. проходив, так би мовити, в річищі, що було прокладене й обумовлене умовами їхнього переселення до України. Соціально-економічне законодавство, яке діяло в Російській імперії, штучно стримувало перехід представників етнічних меншин з однієї групи громадянського стану до іншої. Така політика прямо вплинула й на культурний стан етнічних меншин. Адже саме через неї селянські етнічні групи не мали змоги виховати власну національну інтелігенцію, й залишилися на тому рівні національно-культурного розвитку, що мали на момент переселення, або швидко асимілювалися. Тому ж і єврейське населення, яке не було міцно прив'язане до землі, єдине з національних меншин України виробило самотню і багату культуру, літературу й мистецтво зокрема.

Звісно, умови національно-культурного розвитку меншин до революції 1917 р. були неоднаковими. Росіяни являли собою панівну націю й мали можливості вільного духовного розвитку. Сприятливі умови національного життя мали й німці, їхній культурний розвиток не зазнавав тиску з боку урядової політики й базувався на економічному потенціал німецьких колоній, що виділялися своєю заможністю. Досить сприятливі економічні умови для духовного розвитку були створені у колишніх болгарських і грецьких колоніях. Однак через порівняно невелику чисельність болгарської та грецької громад, однакову з росія-

нами релігійну орієнтацію та відповідну політику царського уряду значна частина болгар і греків стала неписьменна рідною мовою, міське ж населення — майже асимілювалося. Чехи, що також відзначатися розвинутою економічною базою, відчули певного релігійного тиску, почасти перейшли в православне християнство. Менш сприятливими були обставини культурного розвитку поляків. Найбільших же утисків зазнавали євреї, які як етнос фактично розвивалися в умовах культурної ізоляції".

Так або інакше, на початок 20-х років щодо національно-культурного розвитку етнічні меншини не були інтегровані в загальнодержавну культуру. Для них існувало лише дві реальні історичні перспективи: або асимілюватись, або зберігатись у вигляді поодиноких етнографічних груп.

Можливо, найбільшою проблемою їхнього національно-культурного розвитку вже з XIX ст. став відчутний тиск російськомовної культури, що в певних випадках набирав форми русифікації. Однозначно охарактеризувати цей процес неможливо. Адже провідниками русифікаторської політики царизму були представники заможних верств міста й села — міщанство, інтелігенція, служителі культу й т. ін. не лише панівної нації, а й самих етнічних меншостей. Поряд з цим відчутно діяли й об'єктивні чинники процесу інтернаціоналізації, викликані розвитком виробничого життя України, особливо Південної. Адже, як зазначав О. П. Данильченко: "Уніфікація виробничої сфери у великих промислових центрах, формування в урбанізованому середовищі відповідної субкультури та способу життя (побуту зокрема) зумовлювати впливовість асиміляційних тенденцій, які в силу багатьох причин набули русифікаційного спрямування"⁸.

Не викликає сумнівів, що в багатонаціональному середовищі за панівного становища "великоруської" культури вплив російського населення на національно-культурний розвиток етнічних меншин відповідав його питомій вазі в групі недержавних етнічних груп (44,9 %) і був неподільним до початку політики коренізації в Україні.

Велика різноманітність рівнів соціально-економічного розвитку¹ етнічних груп в Україні й пріоритетів національно-культурного розвитку, що базувалися на особливостях менталітету тієї чи іншої етнічної спільності, впливали на їх культурну й почасти політичну орієнтацію, перетворюючи питання національно-культурного розвитку етнічних меншин України на серйозну політичну проблему.

Складність її зумовлювалася ще й тим, що місця мешкання національних меншин в Україні історично склалися в стратегічних прикордонних районах. З усієї чисельності нацменшин переважна частина (61,3 %) компактно осіла в Степу. В середині 20-х років з 15 степових округ лише у 3-х етнічні меншини становили менше 10 % їхнього населення. У 5-ти округах — від 10 до 20 %, у 2-х — від 20 до 30 % і в 4-х — від 30 до 40 %⁹. Найстрокатішими за етнічним складом були Миколаївська й Одеська округи, в яких лише великих компактних груп неукраїнської людності налічувалося по 6. Загалом же з урахуванням нечисленних дисперсних етнічних груп на півдні України проживати представники більше 20 національностей.

Що ж до окремих етносів, у Степу нижчою за 50 % проти всієї своєї чисельності в Україні була питома вага лише євреїв (46,6 %)¹⁰, чехів (27,5 %), поляків (21,0 %). Такі ж нацменшості, як молдавани, греки й болгари містилися майже виключно в Степу. Тут же проживало понад 70 % німців. Отже, Степ, за влучним висловом І. Цекіновського, "являв собою вогнище національної концентрації, що відзначало його від усієї решти економічних районів України". Ця особливість територіального розміщення етнічних груп на перший погляд не видається особливо значущою, й тим більше безпосередньо пов'язаною з проблемами націо-

нально-культурного життя меншин України в другій половині 20-х -30-ті рр. Проте такий зв'язок існував. Здійснення політики колективізації в СРСР, розробка планів щодо її проведення в Україні, де Степ визначався як авангард колективізаційного руху, прямо вплинули на зміст культурного життя етнічних меншин республіки, які *на 61 %* розміщувалися в степовій смузі.

Існування і взаємовплив згаданих вище історико-культурних чинників стали основою значних суперечностей і проблем у національно-культурному житті етнічних меншостей України. В середині 20-х років питома вага письменних у росіян становила 55,5, німців — 62,4, поляків - - 48,04, євреїв - 70, греків - - 62,4, молдаван - • 22 %¹². Серед вихідців з етнічних меншин значною була чисельність спеціалістів з вищою освітою. Цей показник у євреїв, греків та німців до революції 1917 р. не поступався аналогічному показнику для панівної нації Російської імперії. Багато представників національних меншин України зробили вагомий внесок у культурний розвиток дореволюційної Росії.

Отже, на тлі культурних проблем українського народу, в середовищі якого налічувалося лише 33,2 % письменних, культурне становище етнічних меншостей видавалося більш-менш задовільним. Проте лише на перший погляд. Адже згадані показники відображати проблему тільки почасти через те, що характеризувати письменність населення України російською мовою. Що ж до письменності національними мовами, то стан речей виявлявся жахливим. До революції національні школи мати лише німці та євреї, і відповідно відсоток письменних рідною мовою серед них становив 94,2 і 60,6 %. Щодо інших етнічних груп, то письменних рідною мовою серед росіян було 94,5 %, поляків — 62, греків — 2,7 %¹³. Такі ж етнічні групи, як татари, молдавани, асирійці, айсори, цигани, які залишалися поза межами державних культосвітніх установ, були майже повністю неписьменними.

Ігнорування урядом Російської імперії культурних потреб "інородців", складна економічна й політична ситуація, що склалася в Україні після революції 1917 р. та громадянської війни, спричинили жахливий стан освітніх установ етнічних меншин. У сільській місцевості в 1921/22 навчальному році функціонувало не більше третини шкіл від загальної кількості до революції- Робота їх проходила в складних умовах, непридатних приміщеннях, без необхідних приладів та учбових посібників. За винятком грецької школи в Одесі (150 учнів) і незначної кількості німецьких та єврейських сільських шкіл, до середини 20-х років національних учбових закладів? для етнічних меншин в Україні не існувало. Не було також жодних спеціальних або вищих учбових закладів, наукових установ, які б займалися вивченням проблем етнічних меншин, культурних осередків. До першого загальносоюзного перепису населення невідомими залишалися навіть точні дані про чисельність і мешкання національних меншин.

Таким чином, ситуація, в якій розпочиналася політика коренізації щодо національних меншин в Україні, була досить складною навіть із суто технічної точки зору. Адже за якихось п'ять років планувалося не тільки провести ґрунтовні дослідження з історії та культурного стану етнічних груп, а й створити мережу загальноосвітніх закладів, в яких викладання проводилося б національною мовою, налагодити випуск літератури (учбової, художньої й періодичної) мовами етнічних меншин, створити загальноукраїнську мережу науково-дослідних і вищих навчальних установ, які б обслуговували потреби національних меншин республіки. Не менше суперечливих питань щодо політики коренізації існувало і в теоретичному плані.

Формальне запровадження коренізації стосовно етнічних меншин в Україні розпочалося 1923 р., коли ВУЦВК та РНК УСРР прийняли пос-

танову "Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу в розвитку української мови". Власне, на терені України почалося автоматичне запровадження рішень XII з'їзду РКП(б).

Слід відзначити, що постановка національного питання на з'їзді була досить специфічною й обмеженою. Найчіткіше вона була сформульована у доповіді Й. Сталіна "Про національні моменти в партійному і державному будівництві". Поклавши в основу узагальнень класовий принцип, він зробив висновок, який став "альфою й омегою" політики коренізації в радянській країні: "Класова сутність національного питання полягає у визначенні взаємовідносин між пролетаріатом у минулому державної нації й селянством гноблених у минулому національностей". Отже, й національна політика розглядалася як діяльне знаряддя в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства.

Під час суперечностей, що виникли в ході обговорення майбутніх взаємин між центром і національними республіками (що цілком природно, адже з'їзд був великим рубежем на шляху до утворення СРСР), його учасники майже повністю випустили коло питань, пов'язаних з проблемою культури як такої, й національної зокрема. З'їзд не ставив цієї проблеми і не відповідав на запитання: "Що таке національна культура? Хто є носієм і генератором національної культури? Які перспективи розвитку національних культур?" Існуюча тоді формула — "культура, соціалістична за змістом, національна за формою" без жодних вагань відкинула ту частину культури кожного народу, яка не мала в собі соціалістичних засад. З тією ж частиною, що лишалася, велася стандартизована робота по таких напрямках: створення національних учбових закладів, видання літератури національними мовами, наукові дослідження в галузі історії й культурної спадщини, підтримка творчої інтелігенції соціалістичного гатунку. Настанови з'їзду були перенесені й у сферу роботи з етнічними меншинами України без будь-яких ґрунтовних поправок стосовно специфіки перебігу культурних процесів у їхньому середовищі.

Рішення XII з'їзду РКП(б) визначили напрями політики коренізації в Україні: 1) Здійснення українізації як засобу налагодження необхідних для соціалістичного будівництва дружніх стосунків між: а) центром й Українською республікою; б) російськомовним населенням України й українським народом. У галузі культури ця проблема відразу ж оформилася в так звану "теорію боротьби двох культур": російської — передової культури революційного пролетаріату й української — відсталі культури історично віджилого класу селянства. 2) Запровадження коренізації національних меншостей, спрямованої знову-таки на гармонізацію взаємин між пролетаріатом України (російськомовним), українським населенням і національними меншостями, що за тогочасною термінологією майже повністю являли собою "дрібнобуржуазну стихію". Культура етнічних меншин України була однозначно визнана за відсталу.

Не вдаючись до аналізу тези про культурну відсталість етнічних груп, що досить широко обговорюється й спростовується останнім часом і в історичній, і в соціологічній літературі, звернемо увагу ще на одну причину здійснюваної в середині 20-х -- на початку 30-х років політики коренізації щодо етнічних меншин в Україні. Донедавна про неї взагалі не йшлося, хоча вона, як на наш погляд, у конкретних історичних умовах, в яких відбувалося життя республіки до середини 20-х років, була більш впливовою, ніж теоретичні настанови партійних керівників, і брала свої витoki з обставин розвитку національних рухів в Україні в 1917- 1921 рр.

Згадакий період був часом національного відродження не лише української нації, а й навіть найменших етнічних груп України. Протягом короткого часу (з квітня по серпень 1917 р.) з'явилися й організаційно оформилися національні осередки майже всіх національностей

держави як нечисленних — сербів, латишів, литовців, естонців, грузин¹⁵, так і значних — українських євреїв, німців, поляків, кримських татар. До літа 1917 р. провідні партії й національні організації розробили конкретні заходи щодо забезпечення прав національних меншин, висунули ідею національно-персональної (екстериторіальної) автономії, федерації.

8—15 вересня в Києві Центральна Рада провела "З'їзд народів", на якому 50 делегатів широко обговорювали питання забезпечення прав національних меншин (доповідь з цієї проблематики зробив Шац Амін)¹⁶. Постанова з'їзду "Про національно-персональну автономію" узагальнила теоретичні розвідки свого часу в цій галузі й таким чином репрезентувала своє бачення вирішення культурних проблем національних меншин¹⁷.

Хоч якими частковими не були рішення цього з'їзду, але подальший перебіг подій в Україні зробив неможливим здійснення навіть початкових заходів щодо їх запровадження в життя. Братовбивча війна, що охопила Україну в 1918—1921 рр., була часом не лише боротьби за певні політичні ідеї, а й часом виявлення негативних інстинктів людей, одним серед яких була національна ворожнеча. Нас нині вражають відомості, що ми їх одержуємо з Грузії, Середньої Азії, але на нашій землі в роки громадянської війни відбувалося теж саме. Найхибніші стереотипи мислення проявилися в найнепривабливішому світлі й визначили специфіку міжнаціональних стосунків в Україні за часів громадянського розбрату.

Німецьке населення на початку першої світової війни зазнало жорстоких економічних утисків з боку царського уряду, пізніше воно підпало під білогвардійські й махновські погроми, спустошення та пограбування. Греки ж, навпаки, активно підтримали махновський рух. Разом з українцями вони брали активну участь у діях махновців проти німецьких колоній, досить широкого поширення в їхньому середовищі набули антисемітські настрої. Всіх страхіть анархії, погромів, пограбувань і переслідувань за роки громадянської війни зазнало єврейське населення України (як містечкове, так і землеробські колоністи). В районі діяльності махновських формувань (Гуляйпольському повіті) були ліквідовані єврейські землеробні колонії Трудолюбівка і Нечаївка. Житловий фонд єврейських селищ на півдні України було зруйновано на 80 %. "Білочеський заклот", що викликав підозри про симпатії чехів України до нього, негативно вплинув на історичну долю цієї нечисленної етнічної групи Південної України.

Власне, переважна частина національних меншин республіки, а зокрема ті з них, що до середини ХІХ ст. мали статус іноземних колоністів та до 1917 р. розвивалися в сприятливих економічних умовах, у роки громадянської війни зазнали економічних утисків з боку майже всіх політичних сил, які змінювали одна одну на теренах України. За часів "воєнного комунізму" вони підпали під так зване "поселищне розкуркулювання"¹⁸, яке призвело до різкого скорочення землеволодіння, значного погіршення матеріального становища селянства етнічних меншостей і відповідно до напруження у сфері міжнаціональних стосунків.

Підсумовуючи, зазначимо, що минувшина міжнаціональних взаємовідносин в Україні часів громадянської війни знає чимало трагічних сторінок, які є біллю її багатовікової історії. Роки "воєнного комунізму" додали до вуала міжнаціональних проблем, зав'язаного на початку громадянської війни, елементи міжнаціонального розбрату, які базувалися на похибках економічної політики більшовиків. Нема жодної етнічної меншини в Україні, в середовищі якої б на початку 20-х рр. не набули широкого поширення емігрантські настрої.

Отже, на початку 20-х років Україна стосовно сфери міжнаціональних взаємин являла собою приклад неблагополуччя. На зовнішньо-

му рівні воно складалося з історично зумовлених проблем у взаєминах між росіянами й українцями (в постановці тодішнього державного керівництва: між російським пролетаріатом і українським селянством), на внутрішньому — до неймовірності загострилися протиріччя між українцями— росіянами (які неподільно домінували в політичному житті України) й національними меншинами.

В 20-ті роки один з дописувачів журналу "Комуніст України" І. Цекіновський так охарактеризував зміст національного питання в республіці: "Національне питання на Україні — це не тільки питання про українізацію, про створення... української культури "національної формою — соціалістичної змістом". В наших українських умовах національне питання — це ще питання про національні меншості, що по багатьох районах компактними масами розташовані поміж українським населенням, з низкою властивих їм мовних, економічних і побутових особливостей"¹⁹.

Спираючись на викладене раніше, не погодимося цілком з таким визначенням. На нашу думку, сутність національного питання в республіці на початку 20-х років визначалася не тільки історично даним фактом багатонаціональності України, а докорінною зміною політичного й суспільного життя республіки, в тому числі й культурної сфери. Головною тут була та обставина, що українська нація змінила свій статус з нації гнобленої на націю домінуючу (державну). І тепер основні питання, які цікавили етнічні меншини стосовно національної політики радянської України, формувалися так: "Чим для нового національного керівництва є політика українізації? Чи воно продовжуватиме лінію уряду Російської імперії на підтримку панівного стану культури одного народу перед іншими, і різниця лише в тому, що російський та український народи помінялися місцями? Чи воно базуватиме свою національну політику на демократичних засадах і забезпечить рівні можливості для вільного національно-культурного розвитку?" Тільки час був у змозі відповісти на ці запитання. І лише від характеру відповіді на них залежала атмосфера у сфері міжнаціональних стосунків, а, опосередковано, й успіхи у будівництві соціалізму в місцях проживання етнічних меншин.

29 квітня 1924 р. згідно з постановою Президії ВУЦВК був утворений спеціальний державний орган, метою якого було встановити безпосередній зв'язок між урядом України і національними меншинами. Серед багатьох напрямів роботи Центральної комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК був і культурний. У компетенції Комісії входило сприяння розвитку шкільної й культурно-освітньої справи рідними мовами етнічних меншин. Результати роботи ЦКНМ у цій галузі, яких вона досягла за три роки, були суттєвими. За пропозицією Комісії норма учнів шкільної групи для нечисленних і розпорошених етнічних груп була знижена вдвічі (з 40 до 20-ти). Це значно полегшило створення шкіл нацменшостей. У 1925 р. в Україні було закладено підвалини національної школи для молдаван, 1926 р. відбулося переведення перших 15 груп на новогрецьку мову викладання. Поширювалася мережа німецьких, єврейських і польських шкіл. За даними ЦКНМ, на 1 травня 1924 р. існувало 629 шкіл для німецьких, 499 - для єврейських, 267 - для польських, 43 - для болгарських, 1 - для грецьких, 26 - для татарських, 3 - для вірменських, 19 - для чеських дітей²⁰. У 1926/27 навчальному році шкільна мережа для етнічних меншин на терені України виглядала так: 354 польські школи (з них 20 семирічок), 620 німецьких (40 семирічок), 369 єврейських (130 семирічок), 74 болгарські (6 семирічок), 16 чеських, 20 татарських, 2 асирійські, 7 вірменських, 17 молдавських, 15 грецьких, 1 шведська²¹.

В 1925/26 навчальному році у етнічних меншин досить значним було охоплення дітей шкільного віку освітніми закладами. Про це свідчать дані, наведені в таблиці 1²².

З таблиці 1 видно, що найчисельніші етнічні меншини мали кращі можливості отримати початкову освіту, ніж українська нація. А навчатися рідною мовою реальної змоги мали лише німецькі діти.

Проте навіть такі скромні дані, що наведені в таблиці, далеко не повною мірою відображають реальний стан речей. За влучним спостереженням ст. інспектора НК РСІ Н. Ареф'єва, який 1926 р. обстежив і склав докладний звіт про становище нацменшин півдня України, що є одним з найцікавіших і найзмістовніших документів з історії міжнаціональних відносин першої половини 20-х рр. в Україні, "школа [була] дійсно національною, себто в ній проводилося все навчання рідною нац-мовою, лише в німецьких, єврейських і польських селищах, позаяк цими мовами [було] доволі примірників та літератури"²³.

Надзвичайно складною була справа з учбовими посібниками в болгарських і молдавських школах. Про це інспектор НК РСІ також зауважував: "Що стосується шкіл решти нацменшостей, що зовсім не мають надрукованих підручників, тобто еллінської, татарської, молдавської, вірменської, албанської, чеської і т. і., то хоч статистика органів народної освіти і вважає їх за національні, але в дійсності вони являються російськими і фактично ще досі виконують русифікаторську роль"²⁴.

Потреба у кваліфікованих кадрах для роботи серед етнічних меншин сприяла зростанню мережі установ спеціальної освіти. В 1926/27 учбово-му році в Україні діяли 4 єврейські, 1 польський, 2 німецькі, 1 болгарський, 2 російських педтехнікуми; 2 єврейські, 2 польські, 5 німецьких, 1 болгарська, 2 грецькі сільськогосподарські школи; 15 єврейських, 1 польська, 1 німецька технічні професійні школи; єврейський сільськогосподарський технікум, німецька медична школа й інші установи. Велика робота проводилася в галузі ліквідації неписьменності серед етнічних меншин і створення мережі політосвітніх установ. 1926 р. в Україні вже існувало 85 клубів, 150 сільбудів, 441 хата-читальня, 213 бібліотек, 930 лікпунктів, 235 червоних кутків²⁴. У великих містах, таких як Харків, Київ, Дніпропетровськ, Одеса були створені будинки народів Сходу, в багатьох портових містах працювали інтернаціональні клуби.

Певні спроби щодо налагодження випуску літератури національними мовами робили Державне видавництво України й "Культур-Ліга", щоправда, вони виявилися малорезультативними. Згідно з постановою Президії ВУЦВК, у червні 1926 р. було створено Всеукраїнську філію видавництва народів СРСР, що мала взяти на себе видання літератури мовами етнічних груп УСРР.

У 1927 р. в Україні передплатники могли виписати 56 журналів і 55 газет російською, 3 журнали і 5 газет єврейською, 3 журнали й 2 газети німецькою, 2 журнали та 1 газету польською, газету молдавською й болгарською мовами.

В той же час були створені кафедри національного питання та єврейської культури при ВУАН, грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, що займалися дослідженням культурної спадщини етнічних меншин.

Таблиця 1

Національність	Охоплення школою дітей		Національність	Охоплення школою дітей	
	8-14 років	в тому числі нац-мовою		8-14 років	в тому числі нац-мовою
Українці	45,6	близько 100 %	Німці	58,7	63,7
Росіяни	53,4		Молдавани	46,6	23,8
Євреї	58,1	25,4	Інші	30,9	7,9
Поляки	53,0	31,5			

Таким чином, уряд України до кінця 20-х років у галузі культурної роботи в середовищі етнічних меншостей досягнув певних результатів. В 1928/29 учбовому році у таких нацменшостей, як євреї, греки, німці, росіяни, поляки охоплення дітей початковою освітою становило майже 100 %. Болгарські діти були охоплені школою на 87,3, молдавські -- на 70,3 %. (Для порівняння, цей показник в українців становив 77,4 %, у середньому по республіці -- 81,5 %) ²⁵. Безумовно, ці дані свідчили про те, що республіканське керівництво у другій половині 20-х років з великою увагою ставилося до проблеми відродження шильної мережі етнічних меншин і зробило багато корисного у цій сфері. Вже наприкінці 20-х років у місцях компактного проживання етнічних меншин існували реальні передумови для запровадження обов'язкової початкової освіти, що, безумовно, було найзначнішим досягненням культурної політики тогочасного уряду. Разом з тим існувати й значні проблеми, які не давали змоги однозначно оцінювати її результати. Так, скажімо, в тому ж 1928/29 навчальному році не рідною мовою навчалося 23,8 % російських, 36,1 % єврейських, 38,2 % польських, 6,6 % німецьких, 35,2 % вірменських, 80,3 % грецьких, 10,9 % болгарських дітей. Тобто, за винятком німецької, жодна з етнічних меншин України у дійсності не мала умов отримати початкову освіту національною мовою. Що ж до таких етнічних груп, як греки, татари, вірмени, цигани, шведи й ін., то стан початкової освіти в їхньому середовищі був дуже й дуже важким. Не існувало жодних учбових посібників національними мовами, катастрофічне не вистачало вчителів, здатних викладати рідною мовою. Обидві ці проблеми ускладнювалися ще й тим, що з кінця 20-х років на території СРСР почалося запровадження так званої "реформи новогрецької мови", правопису мов тюркської групи й тих, що використовувати арабську абетку ²⁶.

На межі 20— 30-х років на терені України існувала досить широка мережа національних культурних закладів. Про це свідчать дані, наведені в таблиці 2 ²⁷.

Проте згадані вже труднощі були причиною форматизму діяльності даних установ. Тією ж мірою вони відгукувалися у вищій та спеціальній освіті, житті творчої інтелігенції, наукових і громадських установ.

Взагалі розбіжність між кількісними показниками, що наприкінці 20-х років широко виголошувалися з високих трибун і в запаті революційного ентузіазму захоплено віталися республіканським і закордонним загально, та якісним станом речей у справі здійснення коренізації культурного життя етнічних меншостей була типовою для зазначеного періоду. З часом низькопоклонство перед цифрами й небажання вдаватися до сутності й проблем культурних процесів стали характерною рисою позиції державних органів у галузі культурного будівництва.

Разом з тим вже наприкінці 20-х років стало очевидним, що характер перебігу національно-культурних процесів у середовищі етнічних меншин і корінного населення республіки (зокрема в тому, що стосува-

Таблиця 2

Мова	Бібліотек	Клубів	Сільбудів	Хат-чкгалень
Російська	144	7	94	71
Єврейська	152	66	27	93
Польська	79	5	14	71
Німецька	3	—	4	1
Молдавська	43	4	52	2
Болгарська	22	—	20	12
Грецька	20	—	19	4
Інші	171	12	136	60

лося сфери вживання національної мови, відродження національної самосвідомості й народної культури) не є тотожним. У етнічних меншин, особливо нечисленних, національно-культурні процеси розгортатися не так швидко.

З одного боку, рішення, що їх приймали урядові організації, видавалися цілком вивіреними й виправданими. З іншого, — з'ясовувалося, що значна частина законодавчих актів, які прийматися для запровадження цих рішень у життя, як кажуть тепер, не спрацьовувала. (Пізніше цю обставину було використано для фабрикування справ "шкідників" у сфері культурного будівництва в республіці). Ухвали державного керівництва стосовно підтримки, а почасти й стимуляції відроджуваних рухів у середовищі етнічних меншин для свого часу, особливо в порівнянні з політикою щодо національних меншин у калігалістичних країнах, були прогресивними. Але вони навмисне чи ні обминали проблему асиміляції, хоч вона, як визнавалося, за винятком німців і росіян, набула в середовищі етнічних груп України катастрофічних масштабів. Що ж до місцевих працівників, то для них головним у цьому питанні було не визнання республіканським центром факту асиміляції як такої, а чітка відповідь на запитання: "Яку культурну роботу і якими методами проводити в асимільованому середовищі?"

Вже розпочавши переведення загального навчання в республіці на національні мови, інспектори народної освіти стикалися з протидією як з боку батьків, так і з боку вчителів щодо запровадження національних мов у навчальний процес. Масово постанови про недоцільність даного заходу прийматися на батьківських зборах у грецьких, єврейських, болгарських та інших селищах. Небажання вчити дітей національною мовою мотивувати не лише відсутністю технічної забезпеченості шкільної реформи, а й перспективою штучного обмеження для дітей можливості у подальшому продовжити освіту, зайняти відповідне місце у суспільстві.

Місцеві ж органи освіти, не дивлячись на це, повинні були планово здійснювати поширення мережі національних учбових закладів відповідно питомій вазі дітей тієї або іншої національності. Відбувалося це чим дати, тим більше без урахування побажань і батьків, і вчителів. Як наслідок, усі місцеві нацменоргани, ЦКНМ, ВУЦВК, Рада Національностей при РНК СРСР, місцева й центральна преса час від часу отримували відомості про насильницьку євреїзацію, полонізацію тощо.

Щоб проілюструвати ситуацію, що склалася тоді в культурному житті меншостей України, наведемо лише один приклад з життя греків України. 16 липня 1928 р. учитель із с. В. Янисоль О. М. Мурзенко, грек за національністю, який на той час підвищував кваліфікацію на грецьких учительських курсах у Маріуполі, відправив листа у редакцію газети "Диктатура труда", в якому досить драматично змалював умови, в яких відбувалося запровадження новогрецької мови.

Автор, зокрема, згадував: " У 1926 р. скликаються в Маріуполі курси для вчителів і вивчення еллінської мови. Курси тривають цілий... місяць. Як правило, про якість роботи судять по наслідках, і що ж? У знов утворених грецьких групах Сталінської й Маріупольської округ "знов спечені", наспіх підготовані, що ледве навчилися читати й писати (вірніше, списувати з книги), вчителі беруться за навчання дітей грецькою мовою. Грекам нав'язують "рідну" мову та, маючи за собою основу — "політика партії", запроваджують новогрецьку мову в школи. Трохи "нудить" від такої еллінізації: в їхній "рідній" мові виявилось 50 % знайомих слів... І ось мова, яку розуміли наші греки-діди, і якою хтось і десь зараз розмовляє, стала нашою рідною мовою, а нашим дітям — материнською. Результати праці за рік: діти навчилися читати й списувати з книги. Вчителі більше цього дітям дати не могли, адже в них самих вичерпався запас знань грецькою мовою. А умови роботи: єдиний буквар, який

(смійно й печально) служить букварем дітям і... вчителям. Перспективи роботи в цьому році: той же буквар, та ж підготовка вчителів і жодного підручника, посібника, літератури. Етлінізуйте, товариші, наше покоління!"²⁸. Далі автор наводить дані, які він отримав, працюючи опитувачем загальносоюзного перепису населення 1926 р. у цьому ж селі. На запитання: "Якою мовою мати спілкується зі своїми дітьми?" 25 % опитаних відповіли — татарською [тобто, греко-татарською. — Авт.], 30 % — грецькою й 45 % - - російською мовою.

Наведений приклад, звісно, не можна використовувати як типовий, адже він відбиває ситуацію, що склалась у культурному житті греків України і була екстраординарною. Але подібні проблеми більшою чи меншою мірою були наявні й у середовищі інших етнічних меншостей. У кожній нацменшині була певна частина людей, що визнала неминучість асиміляції та не бажала повертатися в лоно національної культури. (Значну частину таких людей становили, між іншими, урядовці, як ті, що залишилися з царських часів, так і новоутворені, для яких політика коренізації була лише тактичним ходом у стратегії побудови соціалізму. Тому вироблення ставлення щодо позиції згаданих вище верств етнічних меншин було однією з найгостріших проблем у культурній роботі другої половини 20-х років, тим більше, що в силу їхнього суспільного статусу, саме від них залежали темпи здійснення коренізації).

Що ж до погляду керівництва України на проблему асиміляції, то воно довгий час його не висловлювало. Це ще більше ускладнювало роботу місцевих органів, які постійно відчували на собі вплив різних культурних процесів (асиміляції й національно-культурного ренесансу), не були в змозі їх осмислити й виробити відповідну лінію діяльності.

Не дивно, що на 1-й Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин питання асиміляції стало одним з найпекучіших. Після того як В. Затонський у своїй промові від імені ЦК КП(б)У виголосив: "Я думаю, що перепони у процесі асиміляції ставити недоцільно"²⁹. у якого з делегатів? виникло цілком природне запитання: "Яка ж мета коренізації, якщо асиміляції не уникнути?" Делегат Симен з Одеської округи в своєму виступі першим звернув на це увагу. Вш, зокрема, зазначив: "...Якщо ми станемо на шлях повного узаконення асиміляції, тоді й українізація, й уся нацменробота буде під сумнівом. Я думаю, і на теперішній нараді, і при подальшій розробці цього питання, треба буде намагатися дати абсолютно точне формулювання стосовно асиміляції й інших докорінних питань роботи серед національних меншостей"³⁰.

Актуальні питання, пов'язані з роботою ЦКНМ, порушив у своєму виступі перший її голова (у 1924— 1925 рр.) т. Лобанов. Він між іншим звернув увагу на нерозробленість методики визначення національності, особливо в мішаних родинах. У зв'язку з цим Лобанов визначив друге принципове питання, що вимагало невідкладного вирішення: "Ще не жжиті... старі традиції расового державного поділу й походження... Тому нам необхідно говорити не лише про ув'язку, а й пояснити питання, що таке національність взагалі, й що таке національна культура"³¹. Побіжно проблеми асиміляції торкнувся у своєму виступі т. Мицев (болгарський політемігрант, співробітник ЦКНМ). У ньому, зокрема, зазначалося, що коренізація є доцільною, "коли наявний базис, тобто населення національних меншин живе компактною масою, говорить рідною мовою, відчуває себе представником певної нації"³².

Загалом же делегати наради, серед яких були і співробітники ЦКНМ, і службовці інших вищих державних органів, але переважали представники низового радянського апарату (голови сільрад, працівники окружних відділів національних меншостей), зосередили свою увагу головним чином на поточних проблемах повсякденної роботи, в яких вони були обізнані найкраще. При перегляді матеріалів наради оче-

видними стають розгубленість і неспроможність делегатів з'ясувати докорінні причини труднощів у роботі серед нацменшостей, складного й повільного просування шкільної реформи в середовищі останніх.

Чи не тому доповідь проф. Семковського (м. Харків) викликала не-підробну зацікавленість делегатів (він був єдиним на нараді доповідачем, якому подовжили термін промови), що в ній не лише досить кваліфіковано й логічно розглядалися основні проблемні питання нацменроботи, а й давалися чіткі практичні настанови. За висловом професора, завданням конференції було продемонструвати, що "вона не лише виходить з точки зору, що кожна нація повинна урвати для себе "жмут вовни", а що вона просякнена загальними інтересами революції, які потребують певного рішення національного питання, і що кожне приватне національне питання вона підпорядковує загальним інтересам пролетарської революції"³³. Такі ж докорінні питання: "Що таке нація? Що таке національна культура?", — доповідач розглянув у ракурсі, типовому для політологічної думки свого часу. Він визнав, що в країні відбувався процес національного відродження, характерний для етносів, які скинули ярмо національного гніту, і що від позиції держави стосовно цього процесу залежало майбутнє революції³⁴. Проте для держави, на його думку, важливішою у визначенні основ національної стратегії було не поняття національності чи національної культури, а мови. "Для держави, зауважував професор, — основна ознака, що може її цікавити, це не ваше самовідчуття й "самосвідомість", не те, віддаєте ви перевагу ко-соворотці того чи іншого національного крою, тій чи іншій національній страві або стилю, а лише мова (ми тут не кажемо про особливі економічні завдання). Держава має справу з мовою, її цікавить, якою мовою вам потрібний чиновник, якою мовою вам потрібні газети, школи, театри і т.і." ³⁵.

Наведена вище думка є ключовою в розумінні перспектив і спрямування національного життя України в подальшому, адже в ній у сконцентрованому вигляді дано тогочасне розуміння такої сфери суспільного життя, як національна. По-перше, в ній визнається доцільність лише тієї частини кожної національної культури, яка безпосередньо пов'язана із суспільним, а в більш вузькому розумінні, державним життям людства. По-друге, в ній як віджилі відкидаються щонайменше ще два важливі компоненти національної культури: національний менталітет і національний побут, нерозривно пов'язані з повсякденним життям людей. По-третє, єдиним арбітром, що визначає цінність тієї або іншої частини національної культури, визнається держава.

Читач може зауважити, що проф. Семковський зовсім не є класиком-теоретиком національного питання і його точку зору можна й не враховувати. Проте, як на нашу думку, не обов'язково бути класиком, щоб висловити ставлення до тієї або іншої проблеми (в даному разі національно-культурного розвитку етнічних меншин) певної групи людей, чи навіть прошарку суспільства. А саме це, як нам здається, тут має місце. У виступі Семковського в сконцентрованому вигляді сформульовано культурну доктрину тієї частини не лише КП(б), а й суспільства загалом, що була, так би мовити, "позанаціональною", як тепер кажуть - маргінальною³⁶. Її гаслом було: "Все це (тобто коренізація) не надовго", а життєвим кредо — "треба перечекати".

Окремо зауважимо, що і ця життєва позиція, як на нашу думку, має право на існування. Адже невід'ємним правом людини є свобода відстоювати певні національні традиції, чи не відчувати зв'язку з жодною нацією. Але в конкретній ситуації, що розглядається нами, тобто в Радянській державі кінця 20 — початку 30-х років і поборники відродження національних культур етнічних меншин, і прихильники асиміляції були поставлені в однакові умови: неможливості обговорення й критики

доцільності на всі випадки життя й щодо всіх етнічних груп державної політики коренізації. Ось чому полем змагання цих груп стали не трибуни, а конкретна робота. У цьому змаганні жодна з груп не згодна була здавати своїх позицій.

Протистояння двох протилежних напрямків суспільної думки щодо культурного розвитку в 20-х роках проходило, так би мовити, приховану фазу, але вже на межі 20—30-х років воно стало очевидним. І виявилось перш за все у суперечках про перспективи національного розвитку в СРСР. Проблема злиття націй (а тим більше етнічних меншин) з нечуваною силою, що вміло нагніталася теоретиками марксизму-ленінізму, постала вже на межі 20—30-х років. Насамперед це знайшло свій відбиток на сторінках "Більшовика України" — політико-економічного журналу, що був органом ЦК КП(б)У.

Вже в № 1—12 журналу за 1929 р. передова називається "Національно-культурне будівництво і боротьба з націоналістичними ухилами" і містить пояснення основ національної політики в Україні в зв'язку з новим етапом соціалістичного будівництва (тобто колективізації). А в № журналу за 1930 р. під псевдонімом Я. М-ко було надруковано велику статтю "Клясова боротьба і національне питання в період розгортаного соціалістичного наступу", в якій не лише охарактеризовано суспільно-політичну ситуацію й стан міжнаціональних стосунків у країні (зокрема була розгорнута широка панорама "національної контрреволюції" в СРСР, як-то Султан-Галіївщина в Татарії, білоруський націонал-демократизм, Касимівщина в Узбекистані; СВУ, хвилювизм, шумськизм та волобуєвщина в Україні), а й дана відповідь на запитання: "Чи можна зараз говорити про злиття націй, про злиття національних культур в одну спільну і за змістом, і за формою культуру?"³⁷

Сама постановка запитання на сторінках центрального журналу була симптоматичною. В суспільній думці того часу досить широкого розповсюдження набули настрої на користь згортання політики коренізації. І хоча відповідь, як на нашу думку, була досить вмотивованою, визнавала, що така "постановка питання... фактично веде до ваган'янівського "інтернаціоналізму" великодержавницького тлумачення, до ототожнювання інтернаціональної загальнолюдської культури з російською..."³⁸, такі настрої не зникли й зникнути не могли. А, отже, республіканська преса, в тому числі й "Більшовик України", стає полем дискусії прихильників і супротивників політики коренізації в Україні.

Напрочуд змістовним став № 6 журналу (березень). Звичайний перелік статей, вміщених у ньому, говорить сам за себе. — Передмова: "Українська контрреволюція перед пролетарським судом"; А. Хвиля "Трубадури українського фашизму"; Анд. Річипький "Національна програма українського соціально-фашизму"; Є. Гірчак "До теоретичних засад українського націоналістичного ухилу"; М. Волобуєв "Проти економічної платформи націоналізму (До критики волобуєвщини)"; К. Крейбіх "Чехословаччина як арсенал і база для війни проти Радянського Союзу"; С. Кац і Горський "Основні результати чистки сільпарторганізації КП(б)У і наші завдання". Як бачимо, журнал майже цілком був спрямований на розгром так званої "націоналістичної контрреволюції" в республіці (зокрема й у середовищі національних меншин), що в умовах розгорнутого наступу на капіталістичний сектор, а простіше колективізації, визнавалася за одну з найбільших небезпек у справі соціалістичного будівництва.

Цікаво, що статті з національної проблематики, вміщені в журналі 1930 р., формально спрямовані на подолання настроїв на користь згортання як українізації, так і коренізації національних меншин. Так, наприклад, стаття А. Хвилі "Пролетаріат і практичне розгортання культурно-національного будівництва"³⁹, вміщена у 13—14 № журналу,

намагається довести безгрунтовність скептицизму щодо підтримки українізації пролетаріатом. Велика теоретична стаття Ан. Сенченка, що вийшла в №7 журналу, більш схожа на популярне тлумачення партійних настанов у національному питанні й обертається навколо 3-х сталінських теоретичних постулатів: 1) Класова сутність національного питання є у визначенні правильних стосунків між пролетаріатом колишньої державної нації й селянством гноблених у минулому національностей; 2) П'ятирічка, колективізація, культурна революція - ось найголовніші нові форми, що в них проходить подальше розв'язання національного питання; 3) Одним з показників зростання ваги національного питання є збільшення шовінізму як великодержавного, так і місцевого⁴⁰. І в цій статті можливість зникнення різниці між націями переноситься у перспективу "перемоги соціалізму світовим масштабом"⁴¹.

Проте з якою б впевненістю тогочасні партійні теоретики не доводили передчасність згаданих вище настроїв, вони досить швидко поширювалися, особливо в середовищі "відповідальних працівників" місцевого апарату. (Відчутний поштовх цьому процесу надала адміністративно-територіальна реформа, що почалася 1930 р. в Україні. В ході реформи практично була знищена мережа нацменустанов, які розглядалися місцевими органами врядування як непотрібний, такий що не відповідав сутності поточного політичного моменту, додаток). Ними ліквідація державних органів, які дотепер здійснювали важливу функцію регулювання міжнаціональних відносин, розцінювалася як початок згортання політики коренізації загалом.

Головною ж проблемою, як на нашу думку, була не стільки досить широка суспільна база зазначених настроїв, а те, що об'єктивний стан суспільства, а не цілком вірні теоретичні висновки, які постійно пропагувалися у пресі, живив і підкріплював її. Адже на межі 20—30-х років відбувся такий різкий і болючий злам не лише системи виробництва, а й побуту, мислення людей (додамо, що вже почалися гучні процеси над українськими націоналістами), який знецінив не лише національні амбіції, а й саме життя людини.

(Далі буде)

¹ Автор схильний до того, щоб визначати предмет дослідження терміном "етнічні меншини", але в тексті також широко використовується термін "національні меншини", який відображає специфіку досліджуваного періоду й говорить про рівень розвитку політологічної думки свого часу.

² Географія українських і суміжних земель. — Т. 1. Загальна географія / В. Кубійович. - Львів, 1938. - С. 316-317.

³ Всесоюзная перепись населения 1926 г. - Т. 1. -- М., 1928. — С. 288—289; Т. 28. - М., 1930. - С. 245-276.

⁴ Там же. — Т. 1. - С. 277.

⁵ Там же. — С. 279.

⁶ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — Харьков, 1927. — С. 11; Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 1-е. 1927 г. - Харьков, 1927. - С. 26.

⁷ Греки, не дивлячись на значну питому вагу міського населення (в порівнянні з іншими етнічними меншинами), також не є винятком. Справа в тому, що грецька громада з моменту свого утворення мала співвідношення міської й сільської людності 1:9. Воно зберігалось аж до середини 30-х років ХХ ст.

⁸ Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. — Ін-т історії України НАН України. Історичні зошити. — К., 1993. — С. 13.

⁹ Це к і н о в с ь к и й І. Націтання у світлі соціалістичної реконструкції сільського господарства // Більшовик України. — 1930. — №. — С. 41.

¹⁰ Треба зазначити, що хоч євреї розміщувалися переважно в містечках Правобережжя, єврейська сільськогосподарська колонізація 20-х рр. була спрямована знову таки в Степ. У Степу ж (на Херсонщині й у Криворіжжі) оформилися національні райони єврейських переселенців.

¹¹ Це к і н о в с ь к и й І. Назв. праця. — С. 42.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 413, оп. 1, спр. 372, арк. 80.

³ Там же.

¹⁴ Двенадцатый съезд Российской Коммунистической партии (большевиків). Стенографический отчет. 17–25 апреля 1923 г. — М., 1923. — С. 441.

⁵ Последние новости. -- 1917. — 9, 13 марта; Нова Рада. -• 1917. -- 1 серпня, 10 вересня.

⁶ Нова Рада. - 1917. - 8 вересня.

⁷ Нова Рада. — 1917. — 13 вересня.

⁸ Як відомо, до революції для колишніх іноземних колоністів в Україні були характерними підвищені в порівнянні із середньоукраїнськими, норми землеволодіння. У відповідності до аграрної політики часів "воєнного комунізму" підраховувалася середня норма землекористування для певного регіону, й "лишки", які виявлялися при цьому, відбиралися у нацменівських земельних громад на користь українських. На практиці ж проведення цього, може, й справедливого з точки зору революційних перетворень заходу, вело до неабияких зловживань і несправедливостей. Часто у інонаціонального селянства відбиралися найкращі ділянки, а часто й не "надлишки". В результаті такої політики маса неукраїнського селянства потрапила в скрутне становище.

¹⁹ Це к и н о в с ь к и й І. Назв, праця. — С. 40.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 982, арк. 16.

²¹ Итоги работы среди национальных меньшинств... — С. 50.

²² Там же.

²³ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 3, спр. 1332, арк. 19.

^{23a} Там же.

²⁴ Итоги работы среди национальных меньшинств... — С. 54.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 79, спр. 763, арк. 128 зв.

²⁶ Сутність реформи новогрецької мови визначалася відмовою від історичної орфографії (кафаревуса) й переходом на фонетичну (димотика), і надання таким чином останній статусу офіційної літературної мови. Щоправда, й тут не обійшлося без перегинів. У другій половині 20-х років димотика була визнана єдиною офіційною, літературною й розмовною мовою греків СРСР, що привело до фактичної двомовності серед греків України, які в побуті використовували один з 5-ти мариупольських діалектів, а в школі й суспільному житті приневолювалися урядом до вивчення і вжитку димотики. Одночасно з реформою грецької мови запроваджувалася й реформа щодо мов арабської групи, яка передбачала заміну арабської абетки на латинську.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 46, арк. 375.

²⁸ Там же, ф. 413, оп. 1, спр. 290, арк. 38.

²⁹ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 15 — Далі В. П. Затонський зауважував: "Між тим на практиці у нас у деяких місцях починається расовий поділ -- расовий принцип стає за основу. Ані культурний, ані мовний, ані особисте бажання, а расовий".

¹⁰ Там же. - С. 62.

³¹ Там же. - С. 120.

³² Там же. - С. 139.

³³ Там же. - С. 135.

³⁴ Там же. - С. 131.

³⁵ Там же.

³⁶ Маргінальність, маргінальна особистість — щодо етнічних меншин це поняття відображає шляхи їх інтеграції до культурних стандартів домінуючої національно-культурної спільноти, через які формуються специфічні "культурні гібриди" "...на краю как доминирующей группы, никогда их полностью не принимающей, так и группы происхождения, отторгающей их как отступников" ...Маргинальная личность — индивид, который, интериоризировал многие ценности двух или более конфликтующих социокультурных систем, типически испытывает дискомфортные чувства и часто проявляет поведение, превращающее его в своего рода анафему для всех систем". — Див.: Современная западная социология. Словарь. — М., 1990. — С. 175.

³⁷ Я. М-ко. Клясова боротьба і національне питання в період розгорнутого соція-лістичного наступу // Більшовик України. — 1930. — №2. — С. 63.

³⁸ Там же. — С. 64.

³⁹ Х в и л я А. Пролетаріат і практичне розгортання культурно-національного будівництва // Більшовик України. — 1930. — №3—14. — С. 38—55.

⁴⁰ С е н ч е н к о А н. Національне питання в період розгорнутого наступу на всьому фронті // Більшовик України. — 1930. — №7. — С. 47—61.

⁴¹ Там же. - С. 53.